

Έρευνες για την αρχαία Ψοφίδα

Μιχάλης Πετρόπουλος

The project “Investigations in ancient Psophis” started to materialize in 2001, initiated by the 6th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Patras with the financial support of the Region of Western Greece through the program ΕΠΤΑ and with the help of the municipality of Aroaneaia.

The aims of our project were the following:

- A) the cleaning of the ancient fortification wall,
- B) the cleaning of the visible public buildings,
- C) trial pits for the localization of the ancient theatre,
- D) the locations of the ancient temples of the city.

The cleaning of the wall brought to light almost its whole perimeter. It was established that there were towers in every part of the wall. A new gate was located in its western part.

The most important public building is known as ‘Helleniko’. A large wall supports the building, which consists of a central court and rooms around it, and its excavation will take place during the next period.

The initial trial pits in the western part of the city did not bring to light the ancient theatre, but many walls, which belong to different, probably public, buildings. The trial pits will be continued in this part of the city, because the discovery of a theater mask and of theater tickets during the cleaning of the west wall show that the theatre must be located here.

A trial pit in the court of the monastery of the Virgin Mary brought to light a large Doric capital. G. Papandreou had also found large drums in 1920 in the same area. These elements show that the most important temple of the city, for Aphrodite Erykine, must be located here and not in Ag. Petros by Aphrodision, as Chr. Kardara believes. Numerous architectural members, such as capitals, columns, drums etc. in the neighbouring house of Sp. Taktikos show that in this part of the city we must search for its *agora*.

In 2003, some more trial pits will offer elements for the chronology of the walls, for the location of the theatre, for the identification of the large building ‘Helleniko’ and perhaps for the relations between Psophis and Sicily.

Μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Βόρειας Αρκαδίας, περιοχή που σήμερα ανήκει στο νομό Αχαΐας, ήταν και η Ψωφίς, “... παλαιὸν Ἀρκαδῶν κτίσμα τῆς Ἀζανίδος,” κατά τον Πολύβιο (4.70.3). Τα ερείπια της αρχαίας πόλης καταλαμβάνουν μια μεγάλη έκταση 800 στρεμμάτων και, παρά το γεγονός ότι ήταν ανέκαθεν ορατά, εντούτοις δεν είχαν τύχει καμιάς συστηματικής ανασκαφικής έρευνας. Βεβαίως, όλοι οι επιστήμονες που έχουν ασχοληθεί με την Αρκαδία και ιδίως με το βορειότερο τμήμα της την Αζανία,¹ της αφιερώνουν το αναλογούν μερίδιο,² αλλά στηρίζονται προπάντων στις πληροφορίες των αρχαίων πηγών³ και των ορατών της λειψάνων. Βασική και συστηματική αναφορά γίνεται στις μελέτες του, σπουδαίου για τις πληροφορίες που διέσωσε και τις εκτεταμένες περιγραφές των ορατών λειψάνων στην εποχή του, Γυμνασιάρχη Γεωργίου Παπανδρέου. Η πρώτη, ήδη από το 1886 στο βιβλίο του “Αζανιάς”⁴ και η δεύτερη το 1920 με τίτλο “Έρευναι εν Καλαβρύτοις”, στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας.⁵ Είχε μεσολαβήσει κατά το 1906 μικρό κεφάλαιο στο βιβλίο του “Καλαβρυτινή Επετηρίς”.⁶ Εκτοτε μόνον ελάχιστες και μικρής έκτασης ανασκαφές έγιναν, κυρίως σωστικού χαρακτήρα, που δεν μπόρεσαν, όμως, να προσφέρουν τίποτε καινούργιο στις γνώσεις μας.⁷

Το 2001, ύστερα από προεργασία δύο ετών, ξεκίνησε το έργο “Έρευνα και Ανάδειξη της Αρχαίας Ψωφίδος” μέσα από το Πρόγραμμα ΕΠΤΑ, που χρηματοδοτήθηκε από την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος. Στις προσπάθειές της η Εφορεία είχε την αμέριστη συμπαράσταση του Δήμου Αροανίας και προσωπικά του Δημάρχου, με τον οποίο η συνεργασία υπήρξε άριστη.

Το Πρόγραμμα είχε τέσσερις στόχους:

A) τον επιφανειακό καθαρισμό των τειχών, ώστε να διευκρινισθούν σαφέστερα τα όρια της αρχαίας πόλης και για πρώτη φορά να αποτυπωθεί η περίμετρος τους σωστά,

B) τον καθαρισμό των σημαντικότερων ορατών δημόσιων κτηρίων, χωρίς ανασκαφή στην πρώτη φάση,

1. Για τα όρια της αρχαίας Αζανίας βλ. Πίκουλας 1981-82, 269-81.

2. Π.χ. οι πλέον πρόσφατες μελέτες, όπου μπορεί κανείς να βρει όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία είναι των Roy 1999, 333, Morgan 1999, 422-4, Nielsen 1999, 37 κ.ε., Voyatzis 1999, 136, 157, και Jost 1999, 198-9, 220-1. Βλ. ακόμη Jost 1985, 53-60 και 513-4.

3. Πολύβ. 4.70.3, Πανσ. 8.24.1-14.

4. Παπανδρέου 1886, 14-28.

5. Παπανδρέου 1920, 130-46.

6. Παπανδρέου 1906, 139.

7. Μικρή δοκιμαστική έρευνα είχε γίνει το 1926 από τον Ν. Κυπαρίση, ο οποίος εντόπισε τη δυτική πύλη του τείχους απέναντι από τη γέφυρα του Ερυσάνθου, που οδηγούσε στην Ηλεία, Πετρόπουλος 1985, 63. Για το μη εντοπισμό αρχαίων οδών στην Ψωφίδα, που να σώζουν αρματοτροχιές, βλ. Píkoulas 1999, 302.

Γ) δοκιμαστικές τομές στο χώρο, όπου ο Γ. Παπανδρέου, ακολουθώντας τον Κούρτιο, είχε τοποθετήσει το αρχαίο θέατρο της πόλης, και

Δ) προσπάθεια εντοπισμού και ταύτισης των ιερών της πόλης, και ιδιαίτερα του ιερού της Αφροδίτης Ερυκίνης.⁸

Από τα τείχη της πόλης καθαρίστηκε ή παρακολούθηθηκε σε μεγάλο μήκος το δυτικό σκέλος κατά μήκος του Ερύμανθου ποταμού. (Σχ. 1.A) Το πλάτος του έφθανε τα 2,50 μ. Η άποψη του Γ. Παπανδρέου ότι στην πλευρά αυτή δεν υπάρχουν πύργοι αποδείχθηκε λανθασμένη. Εντοπίστηκαν έξι πύργοι, μέχρι στιγμής, σωζόμενοι σε πολύ χαμηλό ύψος. (Εικ. 1) Προφανώς οι λίθοι τους είχαν χρησιμοποιηθεί στα νεότερα σπίτια, μια και το τείχος και τα άλλα ορατά αρχαία κτήρια απετέλεσαν την εύκολη λύση για τον προσπορισμό των αναγκαίων οικοδομικών υλικών του σύγχρονου οικισμού των Τριποτάμων.

Στη δυτική πλευρά εντοπίστηκε και μία δεύτερη πύλη (Σχ. 1.4), άλλη από εκείνη που είχε εντοπίσει ο Γ. Παπανδρέου (Σχ. 2), που έφερε από τον ποταμό Ερύμανθο. Η πορεία του τείχους, αν και παρακολουθεί λίγο-πολύ εκείνη του ποταμού, εντούτοις απέχει από την αριστερή του όχθη αρκετά και σπάνια την προσεγγίζει σε πολύ μικρή απόσταση. Είναι χαρακτηριστικό ότι το τείχος κτίζεται επάνω σε μια φυσική οφρύ του υπερυψωμένου πλατώματος της πόλης πριν αυτό κατέλθει απότομα προς το ποτάμι. Είναι κτισμένο αλλού κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα, και όχι κατά το ισόδομο, όπως το περιγράφει ο Γ. Παπανδρέου, και αλλού με ένα μεικτό σύστημα, όπου ανάμεσα στο ψευδοϊσόδομο παρεμβάλλεται πολυγωνικό. (Εικ. 2) Σε ένα μέρος του έχει επισκευαστεί στο ανώτερο τμήμα από μικρότερου μεγέθους λίθους, σε στρώσεις που δεν είναι ενιαίες σε όλο το μήκος τους, διότι χρησιμοποιούνται ανάμεσά τους και μεγάλοι μεγέθους λιθόπλινθοι. Αυτές προφανώς ανήκαν στην αρχική φάση και ξαναχρησιμοποιήθηκαν κατά την επισκευή. Ίσως η επισκευή αυτή να έγινε μετά από την πολιορκία και καταστροφή της πόλης από τον Φίλιππο Ε΄ το 219 π.Χ. Παρατηρήθηκε επίσης πυκνή διείσδυση ριζών στους αρμούς, οι οποίες έχουν προκαλέσει μετακίνηση των λίθων.

Δημιουργήθηκε παράλληλα με αποψίλωση ένα μονοπάτι κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του, ώστε να μπορεί ο επισκέπτης να το περιηγηθεί άνετα.

Από το βόρειο σκέλος του τείχους (Σχ. 1.B) καθαρίστηκε σημαντικό τμήμα του. Και εδώ εντοπίστηκαν ορθογώνιοι πύργοι, μέχρι στιγμής οκτώ, τους ο-

8. Το έργο ανατέθηκε στη μόνιμη αρχαιολόγο κ. Γ. Αλεξοπούλου, την οποία θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω, διότι το έφερε σε πέρας με μεγάλη επιτυχία. Στις διάφορες εργασίες βοήθησαν επίσης οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Χριστίνα Κατσαρού και Κωνσταντίνα Μεσσιακάκη, ενώ τα σχέδια εκπόνησαν ο τοπογράφος της Υπηρεσίας κ. Α. Μαρινόπουλος και η σχεδιάστρια κ. Μαρία Γκολφινόπουλου. Μεγάλη βοήθεια προσέφεραν επίσης οι φύλακες αρχαιοτήτων κ. Νάνσυ Γουλιάμη και κ. Χρ. Τεμπέλης.

ποιούς επίσης δεν σημειώνει ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος μάλιστα επισημαίνει ότι το βόρειο σκέλος του τείχους σώζεται μόνον κατά την ΒΔ και τη ΒΑ γωνία του. Οι έρευνές μας απέδειξαν το αντίθετο. Το τείχος καθαρίστηκε και αποκαλύφθηκε χωρίς διακοπή σε ολόκληρο σχεδόν το μήκος του.

Για τη χρονολόγηση της κατασκευής του τείχους δεν έχουμε ακόμη επαρκή στοιχεία. Το μόνο σίγουρο είναι ότι κτίστηκε πριν από το 219 π.Χ., αφού τότε ο Φίλιππος Ε΄ πολιορκεί την πόλη. Τα ελάχιστα κινητά ευρήματα δεν κρίνονται ακόμη ασφαλή για την οριστική χρονολόγηση της κατασκευής του. Αποφεύγουμε τον πειρασμό να στηριχτούμε στις κατασκευαστικές ομοιότητες με άλλες αρκαδικές οχυρώσεις και να προσεγγίσουμε κατ' αυτόν τον τρόπο τη χρονολόγηση, αφενός μεν γιατί παρόμοιες συγκριτικές χρονολογήσεις δεν είναι πάντοτε ασφαλείς,⁹ αφετέρου δε γιατί στο Πρόγραμμα της Εφορείας περιλαμβάνονται και μικρές δοκιμαστικές τομές σε όλες τις πλευρές του, ώστε με τεκμηριωμένα στοιχεία να έχουμε την οριστική χρονολόγησή του. Με τη διαδικασία αυτή θα διαπιστωθεί επίσης αν οι τέσσερις πλευρές του τείχους κτίστηκαν ταυτόχρονα ή ανήκουν σε περισσότερες οικοδομικές φάσεις, όπως φαίνεται τουλάχιστον από το εσωτερικό τείχος που θα δούμε παρακάτω. Για την καταστροφή του τείχους, επίσης δεν έχουμε ανασκαφικές πληροφορίες. Θα μπορούσαμε να την αποδώσουμε στην επιδρομή και εγκατάσταση των Βησιγόθων το 396/97 μ.Χ. στην Αρκαδία, όταν μετά από την κατάληψη της Πελοποννήσου παρέμειναν στην περιοχή του Ερυμάνθου, του Αλφειού, του Λάδωνος, του Μαινάλου και του Λυκαίου επί ενάμισυ σχεδόν έτος, πριν τους εκδιώξει ο Στιλίων.¹⁰

Στην επόμενη ερευνητική περίοδο, για την οποία υπάρχει η υπόσχεση για χρηματοδότησή της πάλι από το Πρόγραμμα ΕΠΤΑ το 2003, θα προχωρήσει η αποκάλυψη του τείχους σε μικρό τμήμα ακόμη της βόρειας πλευράς, στην ανατολική και προπάντων τη νότια, κατά μήκος του Αροάνιου ποταμού, εκεί όπου τα επιφανειακά ίχνη του είναι ελάχιστα. Στο ανατολικό σκέλος (Σχ. 1.Γ) ο Γ. Παπανδρέου είχε εντοπίσει επτά ορθογώνιους πύργους, για τους οποίους μάλιστα σημειώνει ότι είναι οι μόνοι που έχει το τείχος. Στη θέση δε Πόρτες (Σχ. 1.8), υποθέτει την παρουσία μιας πύλης του τείχους, πιστεύοντας ότι η λέξη Πόρτες οφείλεται ακριβώς στην παρουσία της πύλης. Αλλά στο τμήμα αυτό το τείχος είναι κατεστραμμένο από το δρόμο Ψωφίδος – Καλαβρύτων. Οι έρευνές μας, πάντως, απέδειξαν ότι και στις άλλες τρεις πλευρές, τη βόρεια, τη δυτική και τη νότια υπήρχαν πύργοι. Το νότιο σκέλος (Σχ. 1.Δ), ευρι-

9. Η οχύρωση της Ψωφίδος έχει συγκριθεί π.χ. με εκείνην της Γόρτυνος, του Κλείτορος, της Ασίνης, του Ακροκορίνθου και του Βουφαγίου και η κατασκευή της τοποθετείται στον 4ο αι. π.Χ., Martin 1947-48, 125. Αλλά η οχύρωση του Κλείτορος τοποθετείται τώρα από την ανασκαφέα στους ελληνιστικούς χρόνους, Πετριτάκη 1996, 84.

10. Χρυσός 1981-82, 188 και σημ. 3.

σκόμμενο στο πεδινότερο και ομαλότερο μέρος της πόλης απετέλεσε το κατεξοχήν λατομείο του νεότερου οικισμού. Σήμερα σώζονται ελάχιστα ίχνη του, κυρίως κατά το δυτικό τμήμα του, στη συμβολή του με το δυτικό σκέλος. Δυστυχώς τα σωζόμενα τμήματά του έχουν χρησιμοποιηθεί από τα σπίτια του νεότερου οικισμού ως μέρη των τοίχων τους, ενώ επάνω του πατεί και μέρος του περιβόλου του Δημοτικού Σχολείου (Σχ. 1.5), για την απομάκρυνση του οποίου καταβάλλει συνεχείς προσπάθειες η Εφορεία από εικοσαετίας. Το ΥΠΠΟ είχε θέσει χρονικό όριο για τη μεταφορά του, αλλά δυστυχώς αυτή δεν επετεύχθη ως σήμερα.¹¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι από την *εσωτερική ακρόπολη* της αρχαίας πόλης (Σχ. 1.2), ελάχιστα ίχνη των τοίχων της είναι ορατά στη βόρεια πλευρά, διότι στη θέση της κτίστηκε το μεταγενέστερο Φράγκικο Κάστρο, το οποίο είτε κατέστρεψε τα αρχαία λείψανα, είτε τα εξαφάνισε με τεχνητή επίχωση. Η 6η ΕΒΑ έχει στόχο τη διερεύνηση της μεσαιωνικής ακρόπολης, επομένως ασφαλώς θα έχουμε περισσότερα στοιχεία μετά από την ολοκλήρωση του έργου της. Ο πρώτος καθαρισμός της και δοκιμαστικές τομές έγιναν από τη συνάδελφο κ. Α. Μουτζάλη, και τα αποτελέσματά τους δημοσιεύθηκαν πρόσφατα από την ίδια.¹² Από τη ΝΔ γωνία της ακρόπολης ξεκινά ένα *εσωτερικό τείχος* (Σχ. 1.10, Εικ. 3), του οποίου η νοητή απόληξη καταλήγει στο μέσον περίπου του δυτικού εξωτερικού σκέλους του τείχους. Είναι σαφές ότι δεν πρόκειται για διατείχιση, αφού διακρίνονται δύο τουλάχιστον πύργοι, αλλά για τμήμα της αρχικής περιμέτρου του τείχους. Προφανώς σε κάποια εποχή, που δεν γνωρίζουμε προς το παρόν, η πόλη επεκτάθηκε προς τα ΒΔ και κατασκευάστηκε η ΒΔ τριγωνική προσθήκη του τείχους. Ενδεχομένως σ' αυτή τη φάση να χρησιμοποιήθηκε το αρχικό τείχος ως *εσωτερικό διατείχιση*.

Στη δυτική πλευρά της πόλης και εντός των τοίχων από παλαιότερους περιηγητές και από τον Γ. Παπανδρέου τοποθετείται το *αρχαίο θέατρο*, χωρίς ακριβή τοπογραφική ένδειξη. Ο τελευταίος μάλιστα λέγει ότι αν και δεν εντόπισε κανένα ίχνος από το εδώλιά του, εντούτοις αυτό θα πρέπει να τοποθετηθεί σε ένα φυσικό κοίλωμα του εδάφους, το οποίο ταιριάζει για κοίλο θέατρο. Στην περιοχή αυτή υπάρχουν τρία φυσικά κοιλάματα, που θα μπορούσαν να ανήκουν σε θέατρο. Οι δοκιμαστικές τομές ξεκίνησαν από το βορειότερο, στη θέση Άγιος Ιωάννης (Σχ. 1.3), αυτό που δείχνει στο τοπογραφικό του σχέδιο, αλλά δυστυχώς δεν έφεραν στο φως κανένα ίχνος του θεάτρου. Εντοπίστηκαν, όμως, τμήματα τοίχων σημαντικών κτηρίων, πιθανώς δημόσιου χαρακτήρα. (Εικ. 4) Η ανεύρεση, πάντως, σε τομή στο εσωτερικό του δυτικού σκέλους

11. Με την αρ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ06/18894/877/8.5.1990 Υπουργική Απόφαση εδίδετο προθεσμία στην τότε Κοινότητα Τριποτάμων για την μετεγκατάσταση του Σχολείου έως το 1994.

12. Μουτζάλη 2004.

του τείχους πήλινης θεατρικής μάσκας και εισιτηρίων θεάτρου,¹³ δείχνει ότι πράγματι, κάπου εδώ θα πρέπει να αναζητηθεί το θέατρο. Στην επόμενη ερευνητική περίοδο θα πραγματοποιηθούν δοκιμαστικές τομές στα δύο άλλα φυσικά κοιλώματα.

Από τα ορατά δημόσια οικοδομήματα καθαρίστηκε εξωτερικά το σημαντικό κτήριο, γνωστό ως 'Ελληνικό', ορατών διαστάσεων 23 x 15 x 3 μ. την εποχή του Γ. Παπανδρέου (Σχ. 1.1), ο οποίος το συνέδεε με το νότιο σκέλος του τείχους της πόλης. Ο καθαρισμός απέδειξε ότι δεν έχει καμία σχέση με το τείχος, το οποίο διέρχεται λίγο νοτιότερα, άρα το κτήριο αυτό βρίσκεται εντός της πόλης. Είναι σαφές ότι δεν πρόκειται για πύργο του τείχους, του οποίου πραγματικός πύργος εντοπίστηκε μεταξύ του 'Ελληνικού' και της ΝΔ γωνίας του τείχους. Η προς νότον πλευρά του φαίνεται ότι λειτουργεί ως αναλημματικός τοίχος και είναι προφανές ότι χρησιμεύει για τη δημιουργία ενός τεχνητού ανδήρου. Ενδεχομένως προς Ν του ανδήρου να βρισκόταν κάποιος αστικός δρόμος. Ο επιφανειακός καθαρισμός στο εσωτερικό του αποκάλυψε την πάνω επιφάνεια αρχαίων τοίχων, που ορίζουν δωμάτια γύρω από μία κεντρική αυλή. Τι είδους οικοδόμημα στήριζε και άλλες κατασκευαστικές λεπτομέρειες, θα έχουμε μετά από την ανασκαφή του που θα πραγματοποιηθεί, ελπίζουμε, στην επόμενη ερευνητική περίοδο.

Λίγο χαμηλότερα προς τα ΝΑ, κάτω από το δρόμο προς Λειβάρτζι, και κοντά στην κοίτη του Αροάνιου ποταμού, καθαρίστηκε μία νεότερη κρήνη, το Παλιομάγγανο (Σχ. 1.9), για την κατασκευή της οποίας, όμως, έχει χρησιμοποιηθεί άφθονο αρχαίο υλικό. Μεταξύ αυτής και του κτηρίου στο Ελληνικό καθαρίστηκε τμήμα του νότιου σκέλους του τείχους, στο οποίο εντοπίστηκε ένας δεύτερος ορθογώνιος πύργος. (Εικ. 5) Άρα είναι πλέον σαφές ότι πύργοι υπήρχαν και στις τέσσερις πλευρές του τείχους.

Λίγο ανατολικότερα βρίσκεται η *Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου* (Σχ. 1.7), που κτίστηκε από τον Παπουλάκη κατά το 1825-26. Περιβάλλεται από υψηλό οχυρωματικό περίβολο, στο εσωτερικό του οποίου είχαν κατασκευαστεί πρόχειρα και ακαλαίσθητα στέγαστρα για τις ανάγκες του τοπικού πανηγυριού που γίνεται στις 23 Σεπτεμβρίου. Με την ευκαιρία της δραστηκής επέμβασης της 6ης ΕΒΑ, η οποία απομάκρυνε όλες τις πρόσθετες πρόχειρες κατασκευές, έγιναν στο εσωτερικό του περιβόλου και δύο δοκιμαστικές τομές από την Εφορεία μας. Στη μία τομή βρέθηκε και μεγάλο ασβεστολιθικό δωρικό κιονόκρανο, διαμέτρου μεγαλύτερης του ενός μέτρου, το οποίο προέρχεται από σημαντικότερο αρχαίο ναό. Ο επιστημότερος ναός της πόλης ήταν αφιερωμένος στην Αφροδίτη Ερυνίκη, με τον οποίο η Χρυσούλα Καρδαρά πιστεύει ότι πρέπει να ταυτιστούν τα ερείπια που ανέσκαψε στο Αφροδίσιο, στη θέση

13. Γ. Αλεξοπούλου, "Η Αρχαδική Ψωφίς", ΑΑΑ υπό εκτύπωση.

Άγ. Πέτρος, αρκετά μακριά από την Ψωφίδα.¹⁴ Όμως η πληροφορία του Πανσανία είναι σαφέστατη. Όταν αναφέρεται σ' αυτόν ομιλεί για το ναό της Αφροδίτης Ερυκίνης “*ἐν τῇ πόλει*”.¹⁵ Άρα η ταύτιση με το ναό του Αφροδισίου είναι ατυχής, άλλωστε δεν επιβεβαιώνεται και από καμία επιγραφική μαρτυρία, αν και ανασκάφηκε συστηματικά.¹⁶ Αντιθέτως από τον επισημότερο ναό της πόλης θα αναμέναμε αρκετές επιγραφές, τόσον αναθηματικού, όσο και πολιτικού χαρακτήρα, ψηφίσματα π.χ., συνθήκες, κλπ.

Και εδώ πιστεύουμε ότι πρέπει να αποδεχθούμε την άποψη όχι μόνον του Γ. Παπανδρέου, αλλά και αρκετών άλλων προγενεστέρων και μεταγενεστέρων του,¹⁷ ότι ο ναός της Ερυκίνης πρέπει να βρίσκεται στη θέση της μονής της Κοίμησης Θεοτόκου. Είναι τόσα πολλά τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη και μέσα στην αυλή της Μονής, αλλά και εντοιχισμένα στους τοίχους της, ώστε είναι σίγουρο ότι στην περιοχή αυτή βρισκόταν τουλάχιστον ένας αρχαίος ναός. Οι μεγάλες διαστάσεις του δωρικού κιονοκράνου που εντοπίσαμε εμείς, αλλά και σπόνδυλοι κιόνων, επίσης μεγάλης διαμέτρου, που έφθανε τα 0,80 μ. και είχαν εντοπιστεί από τον Γ. Παπανδρέου, είναι μία σαφής ένδειξη για το μέγεθος του αρχαίου ναού, που λογικά πρέπει, λόγω ακριβώς του μεγέθους του, να ανήκε στον σπουδαιότερο ναό της πόλης, δηλαδή το ναό της Ερυκίνης Αφροδίτης. Υπάρχουν, όμως, και άλλων διαστάσεων, μικρότερων και ποικίλων, αρχιτεκτονικά μέλη στον περίξ χώρο. Αμέσως προς Δ της Μονής, πολλά από τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη έχουν συλλεγεί και χρησιμοποιηθεί στη νεότερη οικία ιδιοκτησίας Σπυριδωνος Τακτικού¹⁸ (Σχ.1.6), και σε λειτουργική σχέση με το νεότερο οίκημα, αλλά και ως απλά διακοσμητικά στοιχεία των τοίχων και της αυλής του. Η ποικιλία των αρχιτεκτονικών μελών, τόσο ως προς τις διαστάσεις, όσο και ως προς το υλικό τους, μάρμαρο και τιτανόλιθος, υποδηλώνουν την παρουσία και άλλων αρχαίων ναών στην περιοχή. Ο συνδυασμός τους με το μεγάλο οικοδόμημα ‘Ελληνικό’ λίγο δυτικότερα δείχνει ότι εδώ βρισκόταν η αρχαία αγορά της πόλης. Άλλωστε είναι το πλέον επίπεδο τμήμα της αρχαίας πόλης, πράγμα που βοηθεί στην χωροθέτησή της.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που πρέπει να διερευνηθεί είναι η σύνδεση της Ψωφίδος με τη Σικελία. Σύμφωνα με έναν από τους μύθους της ίδρυσής της, η Ψωφίδα έλαβε αυτό το όνομα από την ομώνυμη θυγατέρα του βασιλιά της

14. Καρδαρά 1988.

15. Πανσ. 8.24.6.

16. Για το ναό της Ερυκίνης Αφροδίτης, βλ. και Jost 1985, 53-60 και προπάντων 513-4. Βλ. επίσης την ανακοίνωση του Γ.Α. Πίκουλα στον παρόντα τόμο.

17. Παπαχατζής 1980, 273, σημ. 4. Βλ. και Πετρόπουλος 1985, 63.

18. Δυστυχώς οι προσπάθειες της Εφορείας για την απαλλοτρίωση του συγκεκριμένου ακινήτου δεν έχουν μέχρι στιγμής καταλήξει σε επιτυχές αποτέλεσμα.

Σικελίας Έρως, την οποία αγάπησε ο Ηρακλής και κατέλιπε έγκυο στην ως τότε ονομαζόμενη Φηγία και λίγο παλαιότερα Ερύμανθος. Οι δύο γιοι της Ψωφίδος και του Ηρακλή, Εχέφρων και Πρόμαχος, μετονόμασαν την Φηγία σε Ψωφίδα προς τιμήν της μητέρας τους. Η σύνδεση, λοιπόν, κατά το μύθο με τη Σικελία, όπως και το επίθετο της Αφροδίτης *Ερυνκίνη* από τον Έρως, αλλά και η παρουσία ομώνυμου και διάσημου ναού στον Έρως της Σικελίας,¹⁹ δεν μπορεί να είναι τυχαία. Πρέπει να υποκρύπτονται πρώιμες σχέσεις των δύο περιοχών και αυτές να ανάγονται πιθανότατα στην ύστερη γεωμετρική περίοδο, την εποχή δηλαδή του αποικισμού. Η αναφορά επίσης του Πανσανία, ότι η ακρόπολη της Ζακύνθου ονομαζόταν Ψωφίς, πρέπει να συνδέεται με τα γεγονότα αυτά.²⁰ Ίσως η Ζάκυνθος απετέλεσε τον ενδιάμεσο και πρώτο σταθμό εγκατάστασης των Ψωφιδίων προς τη Δύση. Είναι ενδιαφέρον, λοιπόν, αν κατά την ανασκαφή βρεθούν στοιχεία που θα επιβεβαιώσουν τη σύνδεση αυτή των δύο περιοχών.

Τα παλαιότερα ονόματά της, και ιδίως το όνομα Ερύμανθος με την προελληνική καταγωγή του,²¹ δείχνουν ότι η πόλη είναι παλαιότατη και ιδρύθηκε εκεί λόγω της στρατηγικής της θέσης. Υπήρξε πάντοτε κομβικό σημείο επικοινωνιών. Συνόρευε με τη ΝΔ Αχαΐα και την Ηλεία και αποτελώντας πέρασμα και προς αυτές και προς την Αρκαδία, εκμεταλλεύτηκε άριστα το πλεονέκτημα αυτό, ώστε να αναδειχθεί σε σπουδαίο κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Τη στρατηγική της θέση ενίσχυαν τόσο τα τείχη της, το μήκος των οποίων υπολογίζεται σε 2,5 χλμ. περίπου, και η εσωτερική της ακρόπολη, όσο και οι τρεις ποταμοί που την περιέβαλλαν και κατέληγαν στον Ερύμανθο, παραπόταμο του Αλφειού. Η στρατηγική θέση της έδινε το δικαίωμα να επιλέγει τις κατά καιρούς συμμαχίες της, που όμως δεν υπήρξαν πάντοτε επιτυχείς. Έτσι συνέβη το 219 π.Χ., όταν ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας, σύμμαχος της Αχαϊκής Συμπολιτείας και των Αρκαδών στο Συμμαχικό Πόλεμο (220-217 π.Χ.), επετέθη κατά της Ψωφίδος, που την περίοδο εκείνη ήταν σύμμαχος της Αιτωλικής Συμπολιτείας και των Ηλείων. Η επιλογή της να συμμαχήσει με τους εχθρούς του Μακεδόνα βασιλιά είχε ως αποτέλεσμα την πολιορκία της μεσούντος του χειμώνα. Ο Φίλιππος στρατοπέδευσε στα προς νότον ευρισκόμενα χαμηλά υψώματα της Μπαρμπανίτσας, διότι πίστευε ότι αν καταλάμβανε την πόλη, η στρατηγική της θέση θα μπορούσε να του προσφέρει πολλά για την επίτευξη του τελικού σκοπού του, δηλαδή τη νίκη των συμμάχων του Αχαιών και Αρκαδών. Η Ψωφίς τελικά κατελήφθη ύστερα από έφοδο και απετέλεσε έκτοτε

19. Για τον Έρως της Σικελίας βλ. *EAA* III, 1960, 413-4, s.v. Erice (I. Bovio Marconi).

20. Πανσ. 8.24.3.

21. Δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας ότι και το αρχαιότατο όνομα της Ψωφίδος *Ερύμανθος*, αλλά και το όνομα *Ζάκυνθος* φέρουν την προελληνική κατάληξη -νθος.

μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας.²² Η πόλη εντούτοις εξακολουθεί να υπάρχει τουλάχιστον ως το τέλος του 3ου αι. μ.Χ., όπως δείχνουν επιφανειακά ευρήματα και προπάντων τα νομίσματα. Στα μεσαιωνικά χρόνια ονομαζόταν Χόζοβα και στα νεότερα Τριπόταμα, λόγω των τριών ποταμών. Και μόνον η συνεχής αλλαγή των ονομάτων της, Ερύμανθος, Φηγία, Ψωφίς, Χόζοβα και Τριπόταμα, δείχνει την αδιάλειπτη παρουσία της πόλης από τα προϊστορικά χρόνια έως σήμερα.

Θα ήθελα να κλείσω την ανακοίνωσή μου με ένα απόσπασμα του Γ. Παπανδρέου από το άρθρο του “Ερευναί εν Καλαβρύτοις”,²³ του 1920, ως οφειλόμενο χρέος στη μνήμη του:

Καί ἐν τῇ σημαντικῇ λοιπὸν ταύτῃ πόλει τῆς Ψωφίδος δέον ὅπως γίνωνται εὐρεῖαι ἀνασκαφαί, ἰδίως δὲ εὐρύταται ἐν τῷ περιβόλῳ καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς, κατὰ τὴν θέσιν Ἑλληνικὴ καὶ καθ’ ἅπαντα τὸν χῶρον τῆς κάτω πόλεως ..., ἔτι δὲ δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ κατὰ τὴν θέσιν τοῦ θεάτρου καὶ τὴν ἀκρόπολιν. Μετὰ ἀπὸ 82 χρόνια, λοιπὸν, φαίνεται ὅτι τὸ ὄραμα τοῦ Γ. Παπανδρέου ἀρχίζει νὰ υλοποιεῖται.

Μιχάλης Πετρόπουλος

ΣΤ΄ ΕΠΚΑ

Αλ. Υψηλάντου 197

GR – 262 25 Πάτρα

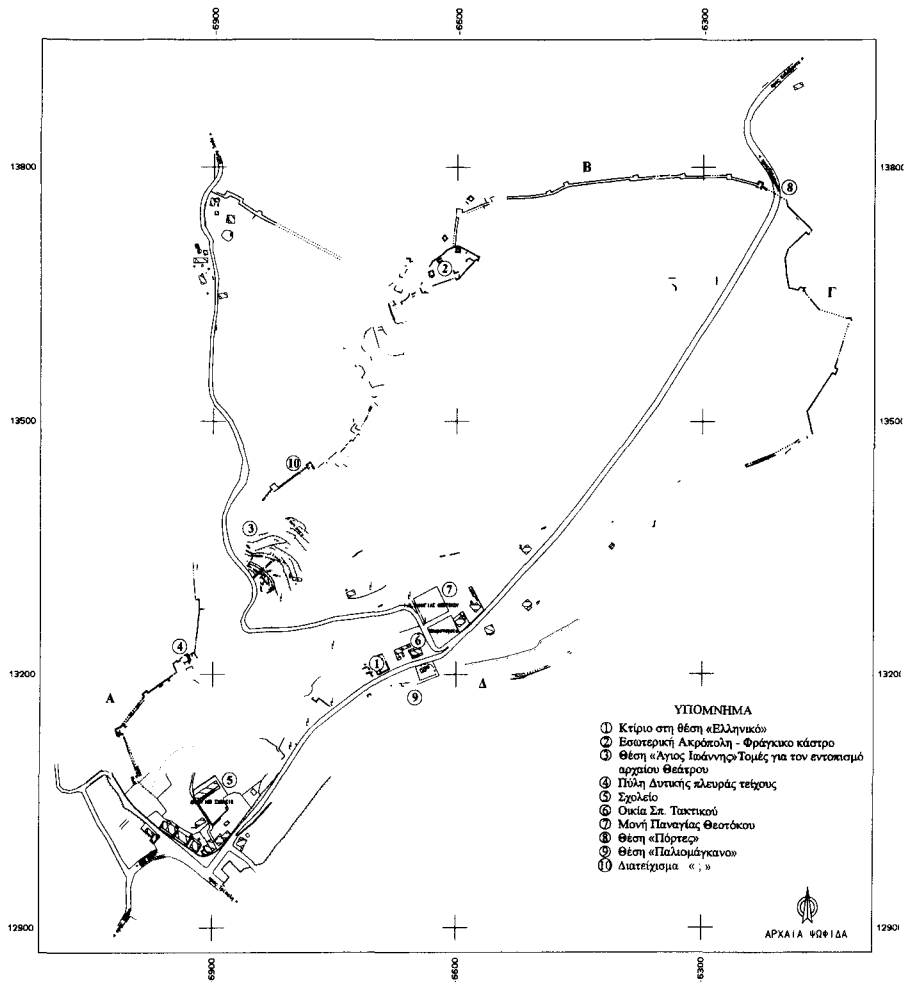
Greece

22. Η είσοδος της στο Αχαϊκό Κοινό επιβεβαιώνεται και από επιγραφική μαρτυρία, SEG 15, 1958, 67 αφ. 254.

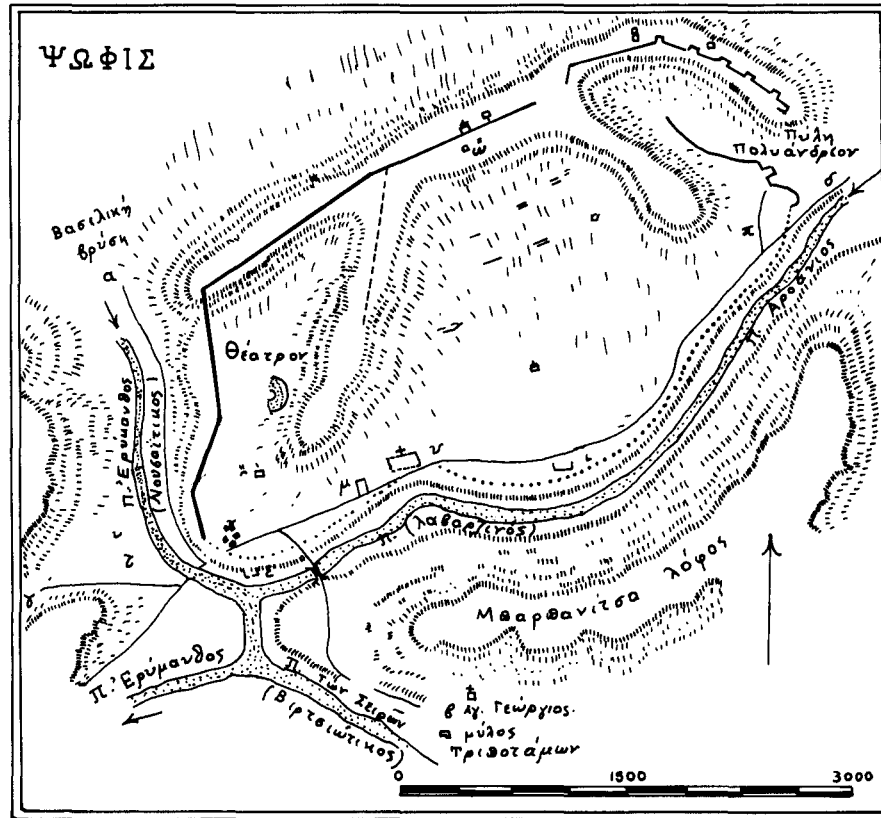
23. Παπανδρέου 1920, 146.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ancient Arkadia*. Th.H. Nielsen and J. Roy (εκδ.), *Defining Ancient Arkadia*. Acts of the Copenhagen Polis Centre 6. Copenhagen 1999.
- Jost, M. 1985. *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*. Études péloponnesiennes 9. Paris.
- Jost, M. 1999. "Les schémas de peuplement de l'Arcadie aux époques archaïque et classique." *Ancient Arkadia*: 192-248.
- Καρδαρά, Χρ. 1988. *Αφροδίτη Ερυνίκη, Ιερόν και Μαντεῖον εἰς τὴν ΒΔ Ἀρκαδίαν*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 106. Ἀθήνα.
- Martin, R. 1947-48. "Les enceintes de Gortys." *BCH* 71-72: 81-147.
- Morgan, C. 1999. "Cultural Subzones in Early Iron Age and Archaic Arkadia." *Ancient Arkadia*: 382-456.
- Μουτζάλη, Α. 2004. "Μια υστεροβυζαντινὴ θέση στὴν ἀκρόπολη τῆς ἀρκαδικῆς Ψωφίδας." Στὸ *Τμητικὸ τόμο εἰς μνήμην Παύλου Λαζαρίδη*: 159-68. Ἀθήνα.
- Nielsen, Th.H. 1999. "The Concept of Arkadia – The People, Their Land, and Their Organisation." *Ancient Arkadia*: 16-79.
- Παπανδρέου, Γ. 1886. *Ἀζανιάς*. Πύργος.
- Παπανδρέου, Γ. 1906. *Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρίς, ἤτοι Πραγματεία περὶ τῆς ἱστορικῆς τῶν Καλαβρυτῶν Ἐπαρχίας*. Ἀθήνα.
- Παπανδρέου, Γ. 1920. "Ἐρευναι ἐν Καλαβρυτίοις." *ΠΑΕ*: 130-46.
- Παπαχατζής, Ν. 1980. *Πανσανίου Ἀρκαδικά*. Ἀθήνα.
- Πετριτάκη, Μ. 1996. "Κλείτωρ, Μία πόλη τῆς Ἀρκαδικῆς Ἀζανίας." *Αρχαιολογία* 61: 81-8.
- Πετρόπουλος, Μ. 1985. "Τοπογραφικὰ Βόρειας Ἀρκαδίας." *Ἡόρος* 3: 63-73.
- Πίκουλας, Γ.Α. 1981-82. "Ἡ Ἀρκαδικὴ Ἀζανία." Στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν. Πελοποννησιακά*, παρὰρτ. 8: 269-81. Ἀθήνα.
- Pikoulas, Y.A. 1999. "The Road-network of Arkadia." *Ancient Arkadia*: 248-319.
- Roy, J. 1999. "The Economies of Arkadia." *Ancient Arkadia*: 320-81.
- Voyatzis, M.E. 1999. "The Role of Temple Building in Consolidating Arkadian Communities." *Ancient Arkadia*: 130-68.
- Χρυσός, Εὐ. 1981-82. "Οἱ Βησιγόθιοι στὴν Πελοπόννησο." Στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν. Πελοποννησιακά*, παρὰρτ. 8: 181-91. Ἀθήνα.

Σχ. 1. Σχέδιο της περιμέτρου των τειχών της Ψωφίδος μετά από την έρευνα. (Σχέδιο ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)

Σχ. 2. Σχέδιο της περιμέτρου των τειχών της Ψωφίδος κατά τον Γ. Παπανδρέου. (Σχέδιο ΣΤ' ΕΠΚΑ.)

Εικ. 1. Το δυτικό
τείχος και τμήμα
ορθογώνιου πύρ-
γου. (Φωτογρ. ΣΤ΄
ΕΠΚΑ.)

Εικ. 2. Λεπτομέρεια του τείχους της
δυτικής πλευράς. (Φωτογρ. ΣΤ΄
ΕΠΚΑ.)

Εικ. 3. Εσωτερικό τείχος.
(Φωτογρ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)

Εικ. 4. Αγ. Ιωάννης. Τμήματα τοίχων, πιθανώς δημόσιων κτηρίων. (Φωτογρ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)

Εικ. 5. Πύργος του Νότιου σκέλους του τείχους στη θέση Παλιομάγανο. (Φωτογρ. ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.)